

УДК [930+94](477)"1943"

В. М. ВОРОНІН*

**ОРДЕН БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1943 РОКУ.
УКРАЇНСЬКЕ НАПОВНЕННЯ ОСТАННЬОГО
ПОЛКОВОДНИЦЬКОГО ОРДЕНА СРСР**

Досліджено історію та нормативно-правові документи заснованого в 1943 році полководницького ордена Богдана Хмельницького, питання нагородження, нагородну практику та українську символіку останнього полководницького ордена СРСР.

Ключові слова: нагородна система; Велика Вітчизняна війна; полководницькі ордени; Указ Президії Верховної Ради СРСР; орден Богдана Хмельницького; орденський статут.

Орден Богдана Хмельницького став останнім полководницьким орденом, заснованим у Велику Вітчизняну війну. До цього були засновані полководницькі ордени Суворова, Кутузова, Нахімова і Олександра Невського.

Слід зазначити, що згаданими полководницькими орденами охоплювався практично весь можливий спектр заслуг командного складу і з цієї точки зору не було потреби у заснуванні нового ордена, що фактично дублював основні положення раніше заснованих орденів.

Однак було б принципово неправильним вважати, що його заснування було прорахунком радянського керівництва і що орден був зайвий у системі бойових нагород, яка була створена у роки Великої Вітчизняної війни. Орден Богдана Хмельницького, незважаючи на викладене вище, посів гідне місце у нагородній системі полководницьких орденів.

Орден Богдана Хмельницького був заснований 10 жовтня 1943 року згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР.

“Для награждения командиров и бойцов Красной Армии и Военно-Морского Флота, руководителей партизанских отрядов и партизан особо отличившихся в боях за освобождение советской земли от немецких захватчиков, Президиум Верховного Совета СССР

п о с т а н о в л я е т:

1. Учредить орден Богдана Хмельницкого I, II и III степени.
2. Утвердить Статут и описание ордена Богдана Хмельницкого I, II и III степени”¹.

* *Воронін Віктор Миколайович* – кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

Кому саме належала ініціатива заснування ордена, достеменно невідомо. Існує версія, що ідею заснування ордена на честь прославленого гетьмана О. П. Довженко подав М. С. Хрущову, а останній вже узгоджував її з Й. В. Сталіном². Однак жодних документальних підтверджень цієї версії на даний час не знайдено, хоча й немає підстав відкинути її.

Не виникає сумніву, що засновано було орден Богдана Хмельницького саме на відзнаку військових дій по звільненню України. Красномовною є й дата заснування ордена. У Ставці ВГК планували найближчим часом звільнення Києва, що стало б подією великого як воєнно-стратегічного, так і політичного значення.

Нагородження орденом Богдана Хмельницького воїнів-визволителів столиці Радянської України, у складі яких переважали українці, сприяло б підняттю морального духу війська.

Додатково підкреслюють “українське наповнення” ордена Богдана Хмельницького також наступні два важливі складники.

Орден Богдана Хмельницького є єдиним у нагородній системі СРСР, на знаку якого напис зроблено саме українською мовою – “Богдан Хмельницький”.

Що стосується зовнішнього вигляду знаку ордена, то в ньому були використані мотиви українського національного декору. Це відбито у оздобленні кола, у якому є зображення козацької шаблі та самого портрета гетьмана у колі.

У першому пункті орденського Статуту нового ордена, який частково дублював пункт Указу, подавалося визначення, хто саме міг бути ним нагороджений: “Орденом Богдана Хмельницького нагороджуються командири, бойці Красной Армии и Военно-Морского Флота, руководители партизанских отрядов и партизаны, проявившие особую решительность и умение в операциях по разгрому врага, высокий патриотизм, мужество и самоотверженность в борьбе за освобождение советской земли от немецких захватчиков”³.

Таким чином, як сам текст Указу, так і визначення Статуту відбивали нововведення при нагородженні полководницькими орденами – орденом Богдана Хмельницького нагороджувався не лише командний склад, але й бійці та партизани. Навіть в найнижчому за рангом полководницькому ордені – Олександра Невського – рівень нагороджень починався з командира взводу.

Однак при цьому орден Богдана Хмельницького був вищий за рангом від ордена Олександра Невського, що відображалось у тому числі в їх розташуванні на одязі при носінні. Орден Олександра Невського носився на правій стороні грудей, відразу після ордена Богдана Хмельницького III ступеня.

Отож спостерігаємо надзвичайно цікавий для історії фалеристики факт. Щоб не пов’язувати орден Богдана Хмельницького виключно з

бойовими діями при звільненні українських земель і уникнути дублювання уже з існуючими полководницькими орденами, радянським керівництвом було прийнято оптимальне рішення. До Статуту раніше заснованих полководницьких орденів були внесені нові пункти щодо нагородження орденом Богдана Хмельницького не тільки командного складу.

У п. 6 Статуту окремо визначалося, за які саме бойові заслуги нагороджується рядовий, сержантський та старшинський склад: “Орденом Богдана Хмельницького III ступеня нагромаються рядовий, сержантський, старшинський і офіцерський склад до командирів батальона і йому відповідуючих включительно, командири партизанських отрядов, командири подразделений партизанських отрядов і партизани:

За смелую инициативу и решительность, проявленные командиром подразделения в проведении боевой операции, обеспечившей нанесение врагу поражения, захват населенного пункта или важного рубежа.

За смелость и находчивость, проявленные командиром партизанского отряда, обеспечившие успешное проведение боевой операции, нанесение противнику тяжелого урона и срыв его военных мероприятий.

За личную инициативу, мужество и упорство, проявленные при выполнении боевого задания, что способствовало успеху проводимой подразделением или партизанским отрядом операции”⁴.

Також Статутом визначалося, за які саме бойові заслуги нагороджується вже власне командний склад.

Орденом Богдана Хмельницького I ступеня нагороджувались командувачі фронтами, флотами, арміями, флотиліями, їх заступники, начальники штабів, начальники оперативних управлінь, відділів і начальники родів військ фронтів, флотів, армій і флотилій, командири з’єднань партизанських загонів за такі бойові заслуги: “За успешную, проведенную с применением умелого маневра операцию, в результате которой освобожден от врага район, город, имеющий особое значение населенный пункт, причем врагу было нанесено серьезное поражение в живой силе и технике.

За проведенную соединением партизанских отрядов операцию, в результате которой был разгромлен штаб войск противника, захвачена его военная база, уничтожены крупные транспорты с живой силой и техникой противника, а также за умелую, проведенную совместно с частями Красной Армии, боевую операцию, следствием которой явилось освобождение значительной части советской территории от врага”⁵.

Орденом II ступеня нагороджувались командири корпусів, дивізій, бригад та полків, їх заступники, начальники штабів, командири з’єднань партизанських загонів, їх заступники і начальники штабів, ко-

мандири партизанських загонів за наступні бойові заслуги: “За прорыв укрепленной полосы врага, успешную операцию по форсированию водного рубежа, за глубокий рейд в тыл противника, в результате которого серьезно нарушены коммуникации врага и нанесен серьезный ущерб его тыловым снабжающим базам.

За умело организованную и успешно проведенную партизанским отрядом операцию, в результате которой был разгромлен опорный пункт противника, истреблен вражеский гарнизон, освобождены угоняемые на немецкую каторгу советские граждане, нарушены коммуникации и линии связи, уничтожены транспорты противника”⁶.

Детально також описувався вигляд нової нагороди всіх трьох ступенів. При цьому, якщо знаки ордена I і II ступеня були лише виготовлені з різного металу (золота та срібла), але були однакові, то III (солдатський) ступінь значно відрізнявся від них. Це, безсумнівно, підкреслювало саме його “солдатський” характер – ступені всіх інших полководницьких орденів різнились лише металом, з яких їх виготовляли.

Звертаємо увагу на наступне. Спочатку знаки ордена всіх трьох ступенів були однакові за зовнішнім виглядом і лише III ступінь виготовлявся з іншого металу. Однак комісія, яка визначала результати конкурсу на виготовлення орденських знаків, скорегувала цей проект і ухвалила рішення щодо зміни знаку ордена III ступеня.

Порівняємо опис знака орденів I та III ступенів.

Знак ордена I ступеня описувався так: “Знак ордена Богдана Хмельницького I степени изготавливается из золота и представляет собой изображение выпуклой пятиконечной звезды, поверхность которой выполнена в виде расходящихся лучей.

Середина звезды представляет собой золотой круг, окаймленный серебряным фигурным ободком. В центре круга золотое погрудное изображение Богдана Хмельницького с булавой в правой руке. В верхней части круга по краю надпись на украинском языке “Богдан Хмельницький”

Промежутки между концами золотой звезды покрыты пятью пучками серебряных лучей, выходящих из-под фигурного ободка.

Размер ордена между концом золотой звезды и противоположащим ему концом пучка серебряных лучей – 55 мм.

Знак ордена имеет на оборотной стороне нарезной штифт с гайкой для прикрепления ордена к одежде,

Лента к ордену Богдана Хмельницького I степени шелковая муаровая светло-синего цвета с продольной полоской белого цвета посередине. Ширина ленты 24 мм, ширина полоски 5 мм.”⁷.

Знак ордена “солдатського” ступеня відрізняється досить суттєво від знаків ордена I та II ступенів: “Знак ордена Богдана Хмель-

Орден Богдана Хмельницького
III ступеня.

лучей, виходящих из-под ободка.

Размер ордена между концами звезды и противоположащим ему концом пучка лучей – 45 мм.

Знак ордена имеет на оборотной стороне нарезной штифт с гайкой для прикрепления ордена к одежде.

Лента к ордену Богдана Хмельницького III ступеня шелковая муаровая светло-синего цвета с тремя – одной посередине и двумя по краям – продольными белыми полосками. Ширина ленты 24 мм. Ширина полосок 2 мм каждая”⁸.

Автором знаку у результаті перемоги на конкурсі став відомий український художник-графік О. С. Пашенко, що обіймав посаду заступника начальника Управління мистецтв при Раднаркомі УРСР і був головою Співки художників УРСР.

Відомий художник М. І. Москальов також надавав допомогу у доопрацюванні остаточного вигляду орденських знаків. Останнє не було випадковим – він був автором знаків ордена Кутузова (у майбутньому також знаку ордена Слави).

Відразу ж після заснування орденем Богдана Хмельницького почали нагороджувати учасників визволення українських земель.

Першим кавалером ордена (нагороджений орденем I ступеня Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1943 року) став командувач 12-ю армією 3-го Українського фронту генерал-майор О. І. Данилов, війська якого звільняли від окупантів м. Запоріжжя.

Також серед перших нагороджених орденем I ступеня відомі радянські полководці, які відзначилися в боях за звільнення України. Указом від 10 січня 1944 року були нагороджені командувач 57-ю армією генерал-лейтенант М. О. Гаген, командувач 1-ю гвардійською армією ге-

ницького III ступеня срібний, представляє собою зображення випуклої п’ятиконечної зірки з полірованими гранями. Середина зірки представляє собою круг, окаймлений ободком. В центрі круга – рельєфне погрудне зображення Богдана Хмельницького з булавою в правій руці.

В верхній частині ободка півколом надпис на українському мові “Богдан Хмельницький”. На нижній частині ободка фігурний орнамент.

Проміжки між кінцями зірки покриті п’ятьма пучками

нерал-полковник А. А. Гречко, командувач 47-ю армією генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко, командувач 1-ю танковою армією генерал-лейтенант танкових військ М. Ю. Катюков, командувач 13-ю армією генерал-лейтенант М. П. Пухов.

Указом від 4 січня орденом I ступеня були нагороджені прославлені українські партизани С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, М. І. Наумов, О. М. Сабуров, В. А. Бегма, П. П. Вершигора, Л. Є. Кизя.

Список нагороджених продовжили видатні радянські полководці – майбутні маршали Радянського Союзу С. С. Бірюзов, М. В. Захаров, К. С. Москаленко, П. К. Кошовий, командувач 3-м Білоруським фронтом генерал армії І. Д. Черняхівський, командувач 4-ю гвардійською танковою армією генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко.

Усього орденом I ступеня було проведено 323 нагородження (у тому числі 10 частин та з'єднань), орденом II ступеня 2390 нагороджень (у тому числі 850 частин та з'єднань), орденом III ступеня 5738 нагороджень (у тому числі 216 частин та з'єднань).

Ряд полководців були двічі нагороджені орденами I ступеня – серед них генерали В. К. Баранов, М. О. Борзов, І. Т. Буличев, П. Ф. Жмаченко.

Однак крім полководців не менш активно нагороджувались орденом й офіцери і солдати. Як приклад наведемо нагородження уславленого льотчика-космонавта, двічі Героя Радянського Союзу Г. Т. Берегового, який під час Великої Вітчизняної війни воював у складі 90-го гвардійського штурмового авіаційного полку 4-ї гвардійської штурмової авіаційної Київської дивізії 5-го штурмового авіаційного корпусу 5-ї повітряної армії. Командир ескадрильї гвардії старший лейтенант Г. Т. Береговий 11 квітня 1944 року Наказом Президії Верховної Ради СРСР по військам 1-го Українського фронту був нагороджений орденом Богдана Хмельницького. Як було зазначено у нагородному листі: "С 8 октября 1943 г. летчиками эскадрильи призведено 248 успешных б/вылетов на штурмовку живой силы и техники противника, в резуль-

Гвардії капітан Г. Т. Береговий
в мундирі з орденами.
Справа на мундирі полководницькі
ордени: Богдана Хмельницького
III ступеня та орден
Олександра Невського.

тате уничтожено: 147 автомашин с разл. грузами, повреждено и уничтожено: 36 танков, уничтожено 4 артбатареи на огневых позициях, и нанесен большой урон в живой силе противнику.

За это время т.БЕРЕГОВОЙ лично произвел 28 успешных боевых вылетов на штурмовку живой силы и техники противника”⁹.

Хоча орденом Богдана Хмельницького всіх ступенів продовжували нагороджувати до закінчення Великої Вітчизняної війни, однак більшість нагороджень припадає на час звільнення України від окупантів.

Підсумовуючи викладене вище, констатуємо, що заснування нового полководницького ордена з українською символікою повністю виправдано. Орден Богдана Хмельницького (у тому числі його “солдатський” ступінь) користувався високим авторитетом в армії. Нагородження зіграло позитивну роль у піднятті морального духу військ під час боїв із фашистськими загарбниками.

¹ Ведомости Верховного Совета СССР, 1943 г., № 41. – С. 3.

² Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Київ, 2004. – Кн. 1. – С. 434.

³ Ведомости Верховного Совета СССР, 1943 г., № 41. – С. 3.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Там само. – С. 5.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 7.

⁸ Там само.

⁹ ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 686044, един. хран. 4498.

Исследована история и нормативно-правовые документы учрежденного в 1943 году полководческого ордена Богдана Хмельницкого, вопросы награждения, наградную практику и украинскую специфику последнего полководческого ордена СССР.

Ключевые слова: наградная система; Великая Отечественная война; полководческие ордена; Указ Президиума Верховного Совета СССР; орден Богдана Хмельницкого; орденский статут.

The author researches the history and the legal documents of the commander Bohdan Khmelnytskyi Order, established in 1943, the question of awarding, the award practice and Ukrainian symbolism of the last commander order of USSR.

Key words: the award system; the Great Patriotic War; the commander orders; the Decree of Presidium of the Supreme Soviet of USSR; the Bohdan Khmelnytskyi Order; the order statute.